

The Scope of Reason's Authority in Legal Reasoning Regarding Health Issues

Saeed Soleimani¹ , Morteza Abdoljabari^{2*} , Reza Allahdadi³ , Nasrullah Fatemi Amin⁴ , Marzieh Karamkhani⁵

¹- Department of Islamic Studies, Medicine and Religion Research Center, Kerman University of Medical Sciences, Kerman, Iran.

²- Department of Islamic Studies, Faculty of Medicine, Center for Studies on Religion and Health, Shahid Beheshti University of Medical Sciences, Tehran, Iran.

³- Ayatollah Jalali Khomeini Seminary, Tehran, Iran.

⁴- Center for Studies on Religion and Health, Shahid Beheshti University of Medical Sciences, Tehran, Iran.

*Correspondence should be addressed to Mr Morteza Abdoljabari; **Email:** abdoljabari@sbmu.ac.ir

Article Info

Received: May ۱۳, ۲۰۲۳

Received in revised form:

Jun ۱۲, ۲۰۲۳

Accepted: Jul ۴, ۲۰۲۳

Available Online: Sep ۲۲, ۲۰۲۳

Keywords:

Absolute Reason

Capacity of Jurisprudence

Emerging Medical Issues

Jurisprudential Reasoning

Medical Jurisprudence

Scope of Reason's Authority

Speculative Reason

 <https://doi.org/10.22037/jrrh.v10i3.22023>

Abstract

Background and Objective: In the field of medical jurisprudence, new issues arise that can only be addressed through the valid approach of rational deduction. However, this type of deduction faces significant challenges and has critics from non-Shia schools of thought who often struggle with a correct understanding of the scope of its authority. This research aims to investigate the concept and true place of reason in medical jurisprudence, analyze the scope of its authority, and prevent its uncontrolled use.

Methods: This study is a library-based study with a descriptive-analytical approach. It utilizes the principles of Islamic jurisprudence, legal rules, and the scope of the authority of rational deduction as a source of reasoning, alongside a systematic understanding of Islamic law, to demonstrate the ability of jurisprudence to address contemporary issues in the field of medical science. In addition to library research, the study utilizes the Noor software.

Results: Reason has two main applications in the ijthad (independent reasoning) on emerging issues in the field of health:

۱. Independent: Reason functions as an independent source. In this application, reason operates in two independent fields: rational essentials or premises (mustaqillat al-aqliyyah) and non-essential rationalities or premises (ghayr-mustaqillat al-aqliyyah). In this application, the law of concurrence between reason and Islamic law is a fixed and accepted rule in jurisprudence, and both reason and revelation testify to its validity.

۲. Non-Independent: The scope of reason's function is defined in three areas: instrumental use, proof in legal rules and principles, and practical principles.

Conclusion: The ruling of reason in rational essentials is absolute and certain, but in non-essential rationalities, it must be examined in each case whether a ruling of reason exists or not. Instrumental use, proof of apparent rulings, proof of general Islamic rulings and legal principles are three aspects of the lack of independence of reason in the deduction of issues in health jurisprudence.

Please cite this article as: Soleimani S, Abdoljabari M, Allahdadi R, Fatemi Amin N, Karamkhani M. The Scope of Reason's Authority in Legal Reasoning Regarding Health Issues. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. ۲۰۲۳; ۱۰(۳): ۱۲۴- ۱۳۸. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v10i3.22023>

Summary

Background and Objective

Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat

Vol. ۱۰, No. ۳, Autumn ۲۰۲۳

(i.e., Research on Religion & Health)

This work is distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution 4.0 International License \(CC BY 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

In the context of Islamic jurisprudence on health, emerging issues arise that can be addressed through rational reasoning. However, this type of reasoning faces significant challenges and objections from non-Shia scholars, who sometimes misunderstand the scope of the binding force of this type of reasoning. Specifically, this research aims to identify the true meaning and role of rational reasoning in medical jurisprudence, and to clarify and analyze the limits of the binding force of this type of reasoning.

Methods

This research is a library-based study employing a descriptive-analytical approach to analyze and interpret the data. In adherence to research ethics principles, in addition to utilizing library resources and direct consultation of reference books with complete citations, software programs such as Noor, including the Comprehensive Specialized Library of Principles of Jurisprudence, the Comprehensive Specialized Library of Jurisprudence, and the Comprehensive Specialized Library of Medicine, were employed. Each source is cited with complete details.

Results

Rational reasoning has two applications in newly emerging issues in the realm of health: ۱) In its independent application, rational reasoning serves as an independent source alongside the Quran, Sunnah, and consensus. In this application, reason operates in two independent fields of rational principles: where reason governs both the minor and major premises of an argument, and where only the major premise is governed by reason. In this application, the principle of the necessary connection between the judgment of reason and the law is a well-established and accepted principle of jurisprudence, and reason and revelation attest to its validity^۱(۴). In the second application of reason, its non-independent application, the scope of reason's function is defined in three areas: instrumental application, evidentiary application in the rules of jurisprudence and legal proofs, and practical principles.

Conclusion

The discussion was pursued in several stages:

Stage One: Defining operational terms such as theoretical reason, through which humans comprehend universal matters related to

knowledge and understanding^۲(۱۱), and practical reason, through which humans comprehend universal matters related to action and application. Also defined were rational requirements, which are the arguments of rational reasoning or rational judgments, and rational premises, where both the minor and major premises of this type of reasoning are clarified through rational reasoning^۳(۱۲,۱۳). Non-rational premises are matters that always derive the minor premise from sacred law and reaches a universal or general premise or conclusion by reasoning, which is a binding requirement^۴(۱۷). Ultimately, the instrumental and evidentiary applications of reason in reasoning are discussed, where reason serves as a tool for other sources and proofs and derives the jurisprudential rule^۵(۱۸).

Stage Two: In rational premises, in the process of reasoning related to the first premise, which is based on the proposition "Justice is good by reason," justice includes the preservation of life and human health, and the establishment of rules and regulations to prevent the destruction of a generation. The practical reason is bound to do them. The second premise of the argument is provided by theoretical reason with the help of practical reason, which recognizes the necessary connection between the judgment of reason and the law. This means that all rational beings, considering the general welfare of humanity, judge the necessity of preserving life and bodily health, and deem any action that hinders these two to be reprehensible and forbidden. The conclusion of the argument, based on the premises mentioned, is the rational and legal obligation to observe the rules and regulations for preserving life and bodily health (۳).

And in the case of non-rational premises, such as the obligation of treatment and the prohibition of looking at a non-mahram (unrelated person of the opposite sex), which overlap in certain instances, if the treatment of a person is contingent upon looking at forbidden areas of his/her body, can we say that the command and prohibition have been combined? The majority of scholars believe that the combination of command and prohibition is permissible, meaning that both reward and punishment exist. However, if the physician has no choice but to choose this path (look) and cannot avoid the forbidden (for treatment

^۱ Khazain al-Ahkam (The Treasures of Rulings), vol. ۷, p. ۸۰.

^۲ al-Osool al-Amat fi al-Feghh al-Mogharen .p. ۲۶۹.

^۳ Bohooth Fi Elm Al Usool, vol. ۱, p. ۲۸.

^۴ Aivad al-Taghdirat, vol. ۷, p. ۴۰۶.

purposes), then looking at the non-mahram (the person of the opposite sex whose body you are not allowed to look at) is not prohibited under duress^۱(۷).

Stage Three: In the case of the lack of rational premises in deriving rulings on health issues in Islamic jurisprudence, there are three points:

۱. Instrumental Application of Reason: The applications of reason as a tool in the jurisprudence of medical issues are as follows:

* Using reason to assess the validity of medical hadiths.

* Reason and the specification or generalization of certain proofs.

* Using reason to form a method of reasoning for approving organ transplantation^۲(۷۶).

۲. Using Reason to Prove an Apparent Ruling: This refers to using reason to judge an apparent ruling, allowing an action and providing immunity from punishment, when the jurist is uncertain about the actual legal ruling. For example, this reasoning is applicable in the discussion of the physician's guarantee and his/her exoneration^۳(۷۹).

۳. Proving a General Legal Ruling through a Principle of Islamic Jurisprudence; an example is the principle of "No Harm," which indicates the prohibition of causing harm to oneself or others in Islam. Reason can be the evidence for this rule, as well as the principle of deception^۴(۳۱).

Stage Four: Avoiding the Misuse of Reason in Health Jurisprudence: This includes avoiding the use of reason in speculative analogy (qiyas), personal and unreliable preference (istihsan), and transmitted interests (masalih mursalah), as well as the blocking of avenues (sadd al-dhara'i) (that lead to haram or a prohibited action), which are concepts favored by some non-Shia schools of thought. Some individuals struggle with accurately understanding the scope of the validity of these types of reasoning. Another pitfall of reason is confusing the wisdom of a ruling with its subject matter. In other words, sometimes, those engaged in deriving rulings in health jurisprudence, relying on their own reason, deduce the wisdom and cause behind a ruling and then use that wisdom and cause as the subject matter

for the ruling, leading to incorrect deductions^۵(۱۶).

Acknowledgements

The authors express their gratitude to all those who assisted in the completion of this research.

Funding

According to the authors of the article, this research was done with the help of the Religion and Health Studies Center of Shahid Beheshti University of Medical Sciences.

Conflict of interest

The authors reported no conflicts of interest.

Authors' contribution

Initial research design, structure, execution, and writing of the main text: first author; Initial and final revisions, supervision of the process: second author; Writing of the initial proposal, data collection, topic suggestion, and resource preparation: third author; Supervision of the research methodology, writing of the conclusion, abstract, and summary sections: fourth author.

^۱ Fegh va Aghl, p. ۳۱.

^۲ Anvar al-Osool, vol. ۲, p. ۴۲۴.

^۳ Eslahat al-Osool va Mozam Abhasoha, p. ۲۱۳.

^۴ Rasael al-Feghhiyeh, p. ۱۱۲.

^۵ Osool al-Feghh, vol. ۱, p. ۲۰۰.

نطاق حجية الدليل العقلي في الإستدلالات الفقهية المتعلقة بقضايا الصحة

سعيد سليمان^١، مرتضى عبدالجباري^{٢*}، رضا اله داداي^٣، نصر الله فاطمي أمين^٣، مرضية كرمخاني^٤

١- قسم علوم الشريعة، مركز أبحاث الطب والدين، كلية الطب، جامعة كرمان للعلوم الطبية، كرمان، إيران.

٢- قسم علوم الشريعة، كلية الطب، مركز دراسات الدين والصحة، جامعة الشهيد بمشنتي للعلوم الطبية، طهران، إيران.

٣- حوزة آية الله جلالی الحميني العلمية، طهران، إيران.

٤- مركز دراسات الدين والصحة، جامعة الشهيد بمشنتي للعلوم الطبية، طهران، إيران.

* المراسلات الموجهة إلى سيد مرتضى عبدالجباري؛ البريد الإلكتروني: abdoljabari@sbmu.ac.ir

معلومات المادة

الوصول: ٢٢ شوال ١٤٤٤

وصول النص النهائي: ٢٣ ذى القعدة ١٤٤٤

القبول: ١٥ ذى الحجة ١٤٤٤

النشر الإلكتروني: ١٨ ربيع الأول ١٤٤٦

الملخص

خلفية البحث وأهدافه: لا يمكن الرد على القضايا المستحدثة التي تُطرح في مجال فقه الطب إلا بالتوجه العقلي وإعتبار الإستنباط العقلي؛ ومن جانب آخر يواجه هذا الإستنباط تحديات جمّة يخلقها أصحاب المذاهب غير الإمامية؛ ما يؤدي إلى فهم خاطئ من مجال حجية هذا النوع من الإستنباط. وعليه، فإنّ هذا البحث يسعى لإيجاد المكانة الحقيقية للدليل العقلي في فقه الطب، ودراسة الموضوع وتحديد نطاق حجية هذا النوع من الإستنباط، لكي يحول بعد ذلك دون الإستخدام العشوائي من الدليل العقلي.

منهجية البحث: المنهج الذي اعتمده الدراسة هو المنهج المكتبي والمنهج الوصفي-التحليلي، واستخدام قوانين أصول الفقه وتعاليم القواعد الفقهية وتبيين نطاق حجية مصادر الإستنباط العقلي والنظر إلى الشريعة باعتبارها منظومة متناسقة من القوانين، والتأكيد على قوة علم الفقه في مواكبة مستجدات العصر وتطور علم الطب. وفي هذا السياق، اعتمدت الدراسة على المنهج المكتبي وتطبيقات نور التقنية.

المعطيات: ان نظرنا إلى الإجهاد المتعلق بعلم الطب، سنرى أنّ العقل في اجتهاد القضايا المستحدثة المتعلقة بالصحة له استخدامان:

١- الإستخدام الإستقلالي: ويقول أنّ العقل يتمتع باستقلال في إطار المصادر المستقلة. ففي هذا الإستخدام نجد للعقل فاعلية في مجال الإستقلالات العقلية والمستقلالات غير العقلية. ففي هذا الإستخدام نرى أنّ قانون ملازمة حكم العقل والشرع من القوانين الثابتة والمقبولة في الفقه، ويؤكد العقل والنقل على صحتها.

٢- الإستخدام غير الإستقلالي: تُعرّف حدود توظيف العقل في مجالات التوظيف الأدوي، والتوظيف الإثباتي في القواعد الفقهية والأدلة الفقهية أو الأصل العملي؛ ولا تعريف من دون هذه المجالات.

الاستنتاج: أنّ حكم العقل في المستقلالات العقلية، حكم قطعي ويقيني؛ بيد أنّ هذا الحكم في غير المستقلالات العقلية يخضع للدراسة في كل قضية لكي يتبين وجود حكم العقل من عدم وجوده. كما أنّ التوظيف الأدوي، وإثبات الحكم الظاهري، وإثبات الحكم الشرعي الكلي والقواعد الفقهية، تعتبر ثلاثة توظيفات متعلقة بانعدام إستقلال العقل في استنباط قضايا فقه الصحة.

الكلمات الرئيسية:

الإستدلال الفقهي

سعة الفقه، العقل الظني

العقل القطعي

فقه الطب

القضايا الطبية المستحدثة

نطاق حجية العقل

يتم استناد المقالة على الترتيب التالي:

Soleimani S, Abdoljabari M, Allahdadi R, Fatemi Amin N, Karamkhani M. The Scope of Reason's Authority in Legal Reasoning Regarding Health Issues. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. ٢٠٢٣؛ ١٠(٣): ١٣٨-١٢٤. <https://doi.org/10.22027/jrrh.v10i3.42073>

گستره حجیتِ دلیلِ عقلی در استدلال‌های فقهی پیرامون مسائل سلامت

سعید سلیمانی^۱، مرتضی عبدالجباری^{۲*}، رضا اله دادی^۳، نصر اله فاطمی امین^۴، مرضیه کرمانی^۴

۱- گروه معارف، مرکز تحقیقات طب و دین، دانشگاه علوم پزشکی کرمان، کرمان، ایران.

۲- گروه معارف، دانشکده پزشکی، مرکز مطالعات دین و سلامت، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ایران.

۳- حوزه علمیه آیت الله جلالی خمینی، تهران، ایران.

۴- مرکز مطالعات دین و سلامت، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ایران.

*مکاتبات خطاب به آقای مرتضی عبدالجباری؛ رایانامه: abdoljabari@sbmu.ac.ir

اطلاعات مقاله

دریافت: ۲۳ اردیبهشت ۱۴۰۲

دریافت متن نهایی: ۲۲ خرداد ۱۴۰۲

پذیرش: ۱۳ تیر ۱۴۰۲

نشر الکترونیکی: ۱ مهر ۱۴۰۳

چکیده

سابقه و هدف: در حوزه فقه پزشکی، مسائل نوپیدایی مطرح می‌شود که جز با رویکرد معتبر بودن استنباط عقلی قابل پاسخ‌گویی نیست. از طرفی این نوع استنباط، با چالش‌هایی اساسی مواجه است و معتقدانی از مذاهب غیرامامیه دارد که بعضاً با فهم ناصحیح از حیثه حجیت این نوع استنباط درگیر هستند. این پژوهش درصدد است تا برای یافتن مفهوم و جایگاه واقعی دلیل عقل در فقه پزشکی، موضوع را بررسی، محدوده حجیت این نوع از استنباط را تحلیل کند و جلوی استفاده غیرمنضبط از دلیل عقل را بگیرد.

روش کار: پژوهش حاضر از نوع کتابخانه‌ای و با روش توصیفی-تحلیلی سامان یافته است تا با استفاده از قوانین اصول فقه و آموزه‌های قواعد فقهی و بیان حیثه حجیت منبع استنباط عقلی در کنار نظام‌وار دیدن شریعت، دانش فقه را پاسخ‌گو به مسائل دنیای معاصر علم پزشکی معرفی کند. در این راستا علاوه بر استفاده از روش کتابخانه‌ای، از نرم‌افزارهای نور استفاده شده است.

یافته‌ها: عقل در اجتهاد مسائل نوظهور حوزه سلامت دو نوع کاربرد دارد:

۱- استقلالی: عقل در قالب منبع مستقل کارایی دارد. در این کاربرد، عقل در دو میدان مستقلات عقلی و غیرمستقلات عقلی به کار می‌آید. در این کاربرد قانون «ملازمه حکم عقل و شرع» از قانون‌های ثابت و مقبول فقه است و عقل و نقل بر صحت آن گواهی می‌دهند.

۲- غیراستقلالی: محدوده کارکرد عقل در سه حوزه کاربرد ابزاری و کاربرد اثباتی در قواعد فقهی و ادله فقهی یا اصل عملی تعریف می‌شود.

نتیجه‌گیری: حکم عقل در مستقلات عقلی قطعی و یقینی است. ولی در غیرمستقلات عقلی در هر مورد باید بررسی شود که آیا حکم عقل وجود دارد یا نه. کاربرد ابزاری، اثبات حکم ظاهری، اثبات حکم شرعی کلی و قاعده فقهی، سه کارکرد فقدان استقلال عقل در استنباط مسائل فقه سلامت است.

واژگان کلیدی:

استدلال فقهی

فقه پزشکی

عقل ظنی

عقل قطعی

ظرفیت فقه

گستره حجیت عقل

مسائل نوظهور پزشکی

استناد مقاله به این صورت است:

Soleimani S, Abdoljabari M, Allahdadi R, Fatemi Amin N, Karamkhani M. The Scope of Reason's Authority in Legal Reasoning Regarding Health Issues. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. ۲۰۲۳;۱۰(۳):۱۲۴-۱۳۸. <https://doi.org/10.22027/jrrh.v10i3.42073>

مقدمه

دین اسلام، دارای شریعتی جامع برای همهٔ زمان‌ها، مکان‌ها و تمامی انسان‌ها است و علم فقه، تنها علمی است که تبیین این شریعت جامع را بر عهده دارد. استنباط و اجتهاد صحیح، ضمن پیراستگی از افراط‌ها و تفریط‌ها، به دانش‌مداری، ضابطه‌مندی، اصالت منابع، تحقیق و نگرش به مجموعهٔ دین آراسته است، که می‌تواند در همهٔ زمان‌ها اجرا شود و پاسخ‌گوی مشکلات جامعه باشد. باین‌همه در عصر روشنگری (۱)، دانشمندان علوم مختلف تلاش می‌کنند غایات، موضوعات، روش‌ها و نتایج قضایای استدلالی خود را رنگ عقلا نیت ببخشند. از این‌رو فضای حاکم بر علم، نیازمند این است که تمامی علوم اعم از انسانی، تجربی و حتی علوم دینی مورد نظر را به زینت عقل بیاریند. علوم اسلامی نیز در این شرایط باید منزلت عقل را در فرایند استنتاجات خود بنمایاند. در این میان فقه و اصول نیز که از مهم‌ترین علوم اسلامی محسوب می‌شوند و تمامی شئون زندگی فرد مسلمان را تحت تأثیر قرار داده‌اند، باید رابطهٔ خود را با عقل و دلیل عقلی و به‌کارگیری آن دو نشان دهند. بنابراین چنین پژوهش‌هایی، نخست برای اینکه نشان دهد عقل در فقه چه جایگاهی دارد؛ و ثانیاً به‌منظور فراهم شدن زمینهٔ استفادهٔ بهتر و بهینه‌تر از عقل و دلیل عقل، ضروری به نظر می‌رسد. در این بین در مسائل فقه پزشکی، مسائل نوپیدایی مطرح است که جز با رویکرد معتبر بودن دلیل عقل قابل پاسخ‌گویی نیست.

با توضیح فوق این پژوهش درصدد است تا برای یافتن مفهوم و جایگاه واقعی دلیل عقل در فقه پزشکی، موضوع را بررسی، محدودهٔ حجیت این نوع از استنباط را تحلیل، و از استفاده و استنباط غیرمنضبط از دلیل عقل جلوگیری کند. ضرورت انجام این پژوهش حتی در مصادیق موجود در ایام کرونایی قابل رصد است؛ به این بیان که: قاعدهٔ «وجوب حفظ جان و نفس» و قاعدهٔ «وجوب دفع ضرر احتمالی» که مهم‌ترین مدرک آن‌ها دلیل عقل است. در تبیین این قواعد، حتی احتمال ضرر و ترس نسبت به جان انسان را مقتضی وجوب و تکلیف شرعی دانسته‌اند و در بحث ضرر به بدن و

سلامت، نیاز به رسیدن به حالت یقین و یا گمان هم نیست. لذا در کووید-۱۹ اگر حوزهٔ سلامت در برخی موارد یقین به ضرر برای سلامت و جان انسان‌ها هم نداشته باشد و صرفاً احتمال ضرر را بدهد، باز هم با توجه به قواعد فقهی مستند به دلیل عقل باید تشخیص مدافعان سلامت در تعیین مصادیق ضرر تمکین شود (۲).

در نهایت فقه‌های عظام در روند استنباط حکم شرعی، با کمک از قاعدهٔ دیگری یعنی «ملازمهٔ بین حکم عقل و شرع»، مقدمهٔ دوم استدلال را کامل کرده و وجوب شرعی رعایت قوانین و آداب محافظت از جان (مثل استفاده از ماسک و رعایت فاصله‌گذاری اجتماعی و...) را با حکم قطعی عقل نظری نتیجه می‌گیرند (۳).

روش کار

پژوهش حاضر، از نوع کتابخانه‌ای و مراجعهٔ مستقیم به کتاب‌های مرجع، از جمله کتابخانهٔ تخصصی مرکز فقهی ائمه اطهار قم و کتابخانهٔ تخصصی فقه و اصول آیت‌الله سیستانی و کتابخانهٔ تخصصی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قم است. همچنین از نرم‌افزارهای نور، از جمله کتابخانهٔ تخصصی جامع اصول فقه و کتابخانهٔ تخصصی جامع فقه و کتابخانهٔ تخصصی جامع طب استفاده شده است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی سامان یافته و تلاش شده است تا با استفاده از قوانین اصول فقه و آموزه‌های قواعد فقهی و بیان شکوفایی نیروهای نهفته، یعنی منبع استنباط عقلی در کنار نظام‌وار دیدن شریعت، دانش فقه را پاسخ‌گو به مسائل دنیای معاصر علم پزشکی معرفی نماید - بدون آنکه نیاز به خروج از ضوابط اجتهاد باشد. نظام استنباط قابل ترمیم، تکمیل و توسعه است. ظرفیت منبع استنباط عقلی، نقش کلیدی در این بین دارد و این مهم به تعیین حدود و کارآمدی آن در مسائل نوپیدای حوزهٔ سلامت نیازمند است.

در این زمینه ابتدا تعاریفی که مفاد آن‌ها به‌عنوان پیش‌زمینهٔ پژوهش ضروری به نظر می‌رسد مطرح می‌شود، و بدنهٔ اصلی پژوهش در چند مرحله در مسیر یافتن جواب مناسب برای سؤال اصلی تحقیق قرار می‌گیرد - یعنی در

را در این باره بیش از ظن و گمان نمی‌دانند. باین‌همه این دیدگاه، محل بحث را به‌درستی تصور نکرده است^۴ (۷). در کاربرد دوم عقل، محدوده کارکرد عقل، در سه حوزه کاربرد ابزاری و کاربرد اثباتی در قواعد فقهی و ادله فقهی یا اصل عملی تعریف می‌شود که این قسمت نیز در مرحله سوم به بحث گذاشته می‌شود. در پایان، در راستای تبیین گستره حجیت دلیل عقل، در مورد استدلال‌های فقهی در مسائل سلامت، عقل در تمام کاربردهای فوق، در جهت تعیین حکم برای مسائل نوپیدا در فقه پزشکی و مسائل فقهی حوزه سلامت ظرفیتی وسیع پیدا می‌کند.

بحث و نتیجه‌گیری

مطالب پژوهش در چند مرحله قابل پیگیری است که در ابتدا فهرست اجمالی بحث را ذکر می‌نماییم و در ادامه آن توضیحات تفصیلی می‌آید:

مرحله اول: بیان تعاریف عملیاتی

۱-۱- عقل نظری و عقل عملی

هنگامی که انسان‌ها قدم به عرصه جهان می‌گذارند، تدریجاً بشر با ابزارهایی کسب معلومات می‌کند و در قدم اول معلوماتی که نصیب انسان می‌شود، معلومات حسی است که بشر با استفاده از حواس پنج‌گانه ظاهری، محسوسات را از طریق «دیدنی‌ها، شنیدنی‌ها، بویدنی‌ها، چشیدنی‌ها، بساویدنی‌ها» ادراک می‌نماید^۵ (۸). پس انسان در موقع تولد، چیزی از معلومات حصولی ندارد و ابزار و زمینه درک این علوم هنوز فراهم نشده است - اگرچه یک‌سری معلومات حضوری و فطری و غریزی دارد.

سپس در مرحله دوم صورت‌های جزئی اشیا را توسط نیروی خیال و قوه متخیله ادراک می‌کند. بعد در مرحله سوم توسط نیروی واهمه، معانی جزئی را از قبیل محبت والدین و عداوت دشمنان ادراک می‌کند. اما مرحله چهارم، مرحله معلومات عقلی و مدرکات کلی است که فقط انسان‌ها با نیروی عقل و فکر این‌ها را ادراک می‌کنند و حیوانات از این قوه عاقله محرومند^۶ (۹). بحث در همین قسم چهارم و قوه عاقله است. عقل یا قوه عاقله عبارت است از نیرویی که خداوند متعال به

مسئله محدوده حجیت «دلیل عقل» در مورد استدلال‌های فقهی پیرامون مسائل سلامت. ابتدا و در مرحله اول، کلیدواژه‌هایی که نیاز به تعریف دارند و همچنین تقسیمات عقل و آثار و ابزار عقل مطرح می‌شود. در ادامه، در مرحله دوم از بحث، کاربرد استقلالی عقل در استنباط مسائل فقهی پزشکی و در مرحله سوم بحث کاربردهای غیراستقلالی عقل از جمله کاربرد ابزاری و اثباتی در مورد استنباط مسائل فقه سلامت، محل کنکاش قرار می‌گیرد. در آخر به‌عنوان تأکید بر محل اصلی بحث - یعنی تبیین گستره حجیت دلیل عقل، در مورد استدلال‌های فقهی پیرامون مسائل سلامت - بحثی ذیل عنوان پرهیز از استفاده نابجا از دلیل عقل در فقه سلامت مطرح می‌شود.

یافته‌ها

عقل در اجتهاد مسائل نوظهور حوزه سلامت دو نوع کاربرد دارد: الف) استقلالی ب) غیراستقلالی.

در کاربرد نخست، عقل در قالب منبع مستقل استنباط احکام در کنار کتاب، سنت و اجماع کارایی دارد. در این کاربرد، عقل در دو میدان مستقلات عقلی (که عقل در صغری و کبری قیاس حاکم است و توضیح بیشتر در مرحله اول و دوم بحث می‌آید) و همچنین در میدان غیرمستقلات (که تنها کبری قیاس در اختیار عقل است) کارایی دارد^۱ (۴). در این کاربرد دوم که توضیح بیشتر آن در مرحله اول و دوم بحث می‌آید، قانون ملازمه حکم عقل و شرع که از قانون‌های ثابت و مقبول فقه شیعی است و عقل و نقل بر صحت آن گواهی می‌دهند^۲ حکم فرماست (۵). روایتی که استفاده از عقل را در استنباط احکام منع کند وجود ندارد. آنچه در این باره از روایت‌ها استفاده می‌شود، ممنوعیت قیاس، الفتای به غیر علم، استنباط با عقول ناقص و مانند آن است^۳ (۶). مهم‌ترین دلیل مخالفان این قانون، ناتوانی عقل از درک مناطات احکام شرعی یعنی مصالح و مفاسد مترتب بر احکام است. آن‌ها ره‌آورد عقل

۱. إرشاد العقول الی مباحث الأصول. ج ۳، ص ۸۴.

۲. مطارح الأنظار. ج ۲، ص ۲۳۵.

۳. تحذیب الأصول. ج ۲، ص ۴۱.

۴. فقه و عقل. ص ۳۱.

۵. اصول فلسفه رئالیسم. ص: ۴۹.

۶. المنطق. ص ۱۲.

حکم دیگر می‌تواند یک حکم شرعی هم باشد، مثل اینکه شرع گفته: «فلان عمل که دارای یک مقدمه‌ای می‌باشد، واجب است». در این مورد عقل می‌گوید: «مابین وجوب شرعی ذی‌المقدمه، با وجوب شرعی مقدمات آن ملازمه وجود دارد.» در اینجا که وجوب ذی‌المقدمه شرعی است، وجوب مقدمه هم شرعی است و عقل فقط حاکم و ناظر به ملازمه است^۶ (۱۳).

۱-۳- مستقلات عقلی

یکی از مباحث ملازمات عقلی، مستقلات عقلی است. وجه این تسمیه پس از دقت و بررسی در صغری و کبری این دلیل عقلی روشن می‌گردد. به‌عنوان مثال، مقدمه اول که صغرای قیاس باشد عبارت است از: «انجام عدل عقلاً نیکو و لازم است یا انجام ظلم عقلاً قبیح است و باید ترک شود.» این قضیه، یک قضیه عقلی و جزء قضایای مشهور است؛ آن هم جزء مشهوراتی که مورد اتفاق نظر همه عقلای عالم است. جای بحث از این قضیه در منطق یا در علم کلام، آن هم در مبحث عدالت و حسن و قبح اشیا است و ربطی به علم اصول ندارد. اگر هم در علم اصول بحث می‌شود صرفاً به‌خاطر آن است که صغرای آن، کبرای بعدی را فراهم کند.

مقدمه دوم که کبرای قیاس باشد عبارت است از: «هرآنچه انجامش عقلاً نیکو باشد، انجام آن از دیدگاه شرع هم نیکو است.»^۷ مضمون و مفاد این قضیه این است که مابین حکم عقل با حکم شرع ملازمه وجود دارد. از آنجاکه سخن از ملازمه است، نام احکام مستقلات عقلی را ملازمات عقلی نهاده‌اند^۸ (۱۴).

با این‌همه در باب مستقلات عقلی از دو مسئله بحث می‌شود: ۱- از صغری که کدام فعل اختیاری، در نزد عقل نیکو و بایستی^۹ و کدام عمل اختیاری قبیح^{۱۰} است. ۲- از کبری که آیا هرچه عقل ادراک نمود لازمه‌اش آن است که شرع هم آن را ادراک کند؟ یعنی آیا هرچه که عقل طبق آن حکم داد، شرع هم باید طبق همان حکم بدهد و وجوب یا حرمت درست کند یا نه؟ نتیجه این دو مقدمه آن است که عقل می‌گوید: فلان کار در نزد شارع نیکو یا قبیح است^{۱۱} (۱۵).

۱-۴- غیرمستقلات عقلی

انسان‌ها عنایت فرموده و توسط آن امور کلی و قوانین کلی را ادراک می‌کند. مانند: اجتماع نقیضین محال است، کل از جزء بزرگ‌تر است و... مراد از امور کلی، یعنی اموری که محدود به زمان یا مکان خاصی نیستند^۱ (۱۰).

عقل و یا قوه عاقله دارای دو شعبه است:

۱- عقل نظری: عقلی که انسان توسط آن، امور کلی را که از نوع شناختن و دانستن هستند ادراک می‌کند. این‌ها به‌اصطلاح «از مواردی هستند که شایسته است دانسته شوند»^۲ و ربطی به مقام عمل و به کار بستن ندارند - مانند بسیاری از قواعد منطقی، ریاضی، فلسفی، کلامی، که از نوع دانستن و باور کردن است. مثلاً: عدد یک، نصف دو است، هر ممکن‌الوجودی نیاز به واجب‌الوجود دارد، هیچ مخلوقی بدون خالق نمی‌شود، نیاز رابط، ذاتی و دائمی است و...^۳ (۹).

۲- عقل عملی: عقلی که توسط آن انسان، اموری کلی را که از نوع عمل کردن و به کار بستن است ادراک می‌کند. این‌ها نیز به‌اصطلاح «از مواردی هستند که شایسته و لازم است به کار گرفته شوند»^۴ مثلاً: عدل حسن و نیکوست، یعنی شایسته و لازم است عدل به کار گرفته شود. ظلم قبیح است، یعنی شایسته است ترک شود و یا شایسته نیست به کار گرفته شود^۵ (۱۱) احیایگری و درمان بایسته است و باید از بیمار کردن دیگران پرهیز شود و... (۱۲).

۱-۲- ملازمات عقلی

نام مباحث دلیل عقلی و یا احکام عقلی را «ملازمات عقلی» نامیده‌اند. دلیل نام‌گذاری آن به ملازمات عقلی، این است که عقل ما حکم می‌کند به اینکه ملازمه ما بین یک حکم شرعی با یک حکم دیگری است. این دو لازم و ملزوم‌اند و هرکجا آن حکم دیگر بود این حکم شرعی هم هست و لازمه او است. ممکن است آن حکم دیگر یک حکم عقلی باشد - مانند اینکه شارع فرموده: «وظیفه تو در حال اضطرار و ترس از مرگ ناشی از گرسنگی، این است که غذای حرام یا غذای نجس بخوری تا جان خود را حفظ کنی». در این مورد عقل می‌گوید: «ملازمه است مابین انجام این تکلیف در حال اضطرار با سقوط امر اختیاری اگر اضطرار زائل شد»؛ یعنی اعاده و انجام دوباره لازم ندارد. این سقوط امر اختیاری، حکم عقل است. همچنین آن

^۶ . کفایة الأصول (طبع آل البیت). ص ۱۲۳.

^۷ «کل ما یحسن فعله عقلاً یحسن فعله شرعاً».

^۸ فوائد الأصول. ص ۴۵۶.

^۹ «ینبغی ان یفعل».

^{۱۰} «لا ینبغی فعله».

^{۱۱} . أصول الفقه (طبع اسماعیلیان). ج ۱، ص ۲۲۰.

^۱ . خزائن الأحکام. ج ۲، ص ۸۰.

^۲ «ما ینبغی ان یُعَلَّم».

^۳ (عربی) المنطق. ص ۱۲.

^۴ «ما ینبغی ان یفعل».

^۵ . الأصول العامة فی الفقه المقارن. ص ۲۶۹.

موارد برای کشف و رسیدن به حکم شرعی، یک قیاس و استدلال منطقی بدین‌گونه تشکیل می‌گردد: حکم صادره از ناحیه عقل را صغری قرار داده، و سپس با اضافه نمودن کبرای کلی «هرچه عقل بدان حکم کند، شرع نیز به آن حکم خواهد کرد»، نتیجه می‌گیریم که در این مورد نیز حکم شرع وجود دارد. در تمام مراحل فوق برای کشف حکم شرعی، آنچه که عمل می‌کند و کاربرد دارد تنها عنصر عقل است، یعنی صغرای قیاس، منطقی و نیز کبرای آن از احکام عقل هستند، و بدین جهت آن را «مستقلات عقلی» می‌گویند^۵ (۱۹).

برای تطبیق این دلیل در مسائل سلامت این‌گونه گفته می‌شود که هیچ شک و شبهه‌ای برای حوزه دین وجود ندارد که قضیه حفظ جان از واجبات شرعی است و دلیل این حکم شرعی علاوه بر کتاب و سنت و اجماع کاشف از قول معصوم علیه‌السلام، حکم عقلی عملی یقینی است. یعنی در روند استنباط حکم شرعی وجوب حفظ جان و لزوم شرعی رعایت قوانین بهداشتی، مقدمه اول و مقدمه دوم استدلال هر دو عقلی هستند. از این نوع استدلال‌ها در بین فقها به «مستقلات عقلی» تعبیر می‌شود و در ادامه این دو مقدمه بیان خواهد شد (۲۰).

مقدمه اول (صغری) یعنی قضیه «عدل عقلاً نیکوست» و حفظ جان، حفظ سلامت انسان و تعیین آداب و ضوابط برای جلوگیری از نابودی یک نسل، از مصادیق آن است. عقل عملی حکم الزامی به انجام دادن آن‌ها دارد، کسی که حفظ جان می‌کند را می‌ستاید، او را مستحق اجر و پاداش می‌داند، و برعکس کسی که بر خلاف آن عمل کند را مذمت می‌کند و او را مستحق عقاب می‌داند. از این حکم عقل به «آرای محموده» یا «تطابق آرای عقلا» تعبیر می‌شود که در آن نوعی ادراک مصلحت و یا مفسده عامه نیز لحاظ شده است^۶ (۱۱) جایگاه حوزه سلامت، تشخیص مصادیق و آداب و روش‌های حفظ جان در برخورد با بیماری‌های فراگیر است که در مقدمه اول استدلال (صغری) کاربرد دارد (۳).

در مرحله بعد و مقدمه دوم استدلال (کبری)، عقل نظری به کمک عقل عملی می‌آید و ملازمه بین حکم عقل و شرع را ادراک می‌کند. یعنی تمام عقلاً با در نظر گرفتن مصالح کلی انسان‌ها، به لزوم حفظ جان و حفظ سلامت بدن حکم می‌کنند و هر عملی را که به این دو اخلال وارد کند قبیح و ممنوع می‌دانند. این حکم عقل، بدون شک حکم خداوند

منظور از غیرمستقلات عقلی عبارت است از اموری که حاکم صرف در آن‌ها عقل نیست و عقل به تنهایی به نتیجه نمی‌رسد؛ بلکه همواره صغرای استدلال را از شرع مقدس می‌گیرد، و کبرای کلی را که همان حکم به ملازمه باشد خود عقل حکم می‌کند و سپس به نتیجه می‌رسد. مثلاً شرع فرموده است: «ذی‌المقدمه، واجب است.» در این هنگام عقل نیز می‌گوید: «بین وجوب ذی‌المقدمه و وجوب مقدماتش ملازمه وجود دارد» و از این راه نتیجه می‌گیرد که پس مقدمه واجب هم در نزد شارع واجب است. باین‌همه ملازمه عقلی موارد بسیاری دارد که اهم آن موارد از این قرار است: «مسئله اجزاء مقدمه واجب، مسئله ضد، مبحث اجتماع امر و نهی، مطلب دلالت کردن نهی بر فساد و بطلان اعمال» که توضیح بیشتر در مرحله دوم از بحث می‌آید^۱ (۱۶).

۱-۵- کاربرد ابزاری و اثباتی عقل در استنباط

گاه عقل به‌عنوان ابزار در خدمت منابع و ادله دیگر قرار می‌گیرد و کارکرد آن به این نحو است که یا به تثبیت دلیل می‌پردازد، یا ردّ دلیل، یا تفسیر، یا تخصیص یا تقیید و یا تعمیم آن. گاه در تعارض بین ادله داوری دارد و سند حدیث را تصحیح یا ردّ می‌کند. گاه از دلیل‌ها، مفهوم‌گیری می‌کند و یا در طریق استنباط حکم شرعی، صغری و کبری را می‌چیند و حکم شرعی را به دست می‌آورد^۲ (۱۷). این کاربرد عقل را «کاربرد ابزاری» می‌نامند. گاه از عقل در مسیر اثبات حکمی استفاده می‌شود که آن حکم دو حالت دارد: در یک حالت حکم به ترخیص ظاهری و تأمین عقاب در حادثه‌ای می‌کند که حکم شرعی و واقعی آن مجهول است و از این به قاعده برائت تعبیر می‌شود. حالت دوم نیز اینکه از عقل در اثبات حکم شرعی کلی و قاعده فقهی بهره‌وری می‌شود^۳ (۱۸). از این دو حالت به «کاربرد اثباتی عقل در استنباط» یاد می‌شود که در مرحله سوم توضیح بیشتر همراه مثال می‌آید.

مرحله دوم: استقلال عقل در استنباط مسائل فقه سلامت

۱-۲- مستقلات عقلی

مستقلات عقلی، آن سلسله احکام عقلی است که عقل به‌طور مستقل (یعنی بدون دخالت شرع) و ابتدائاً به آن حکم می‌کند. مانند خوبی عدالت و بدی ستمگری و ظلم^۴ (۴) در این‌گونه

^۱ . بحوث فی علم الأصول. ج ۱، ص ۵۸.

^۲ . أجدود التقریرات. ج ۲، ص ۴۰۶.

^۳ . قواعد الأصول. ص ۲۴۲.

^۴ . إرشاد العقول الی مباحث الأصول. ج ۱، ص ۴۱۷.

^۵ . تنقیح الأصول. ج ۳، ص ۶۲۲.

^۶ . الأصول العامة فی الفقه المقارن. ص ۲۶۹.

صورت علمای اصول قواعد تراحم را بر مسئله جمع شدن امر و نهی بار می‌کنند؛ یعنی حرمت نظر به نامحرم از فعلیت ساقط می‌شود و حکم و وجوب مداوا کردن بیمار، بر فعلیت باقی می‌ماند^۲ (۲۲).

مرحله سوم: فقدان استقلال عقل در استنباط مسائل

فقه سلامت

۳-۱- کاربرد ابزاری

کاربرد ابزاری عقل در اجتهاد؛ همان‌طور که در تعریف آن گذشت، عقل همچون ابزاری در خدمت سایر منابع و دلیل‌ها قرار دارد و منبعی مستقل شمرده نمی‌شود. این قسم از کاربرد عقل، هیچ مخالفی از فرق اسلامی اعم از شیعه و سنی؛ اخباری و اصولی؛ و اشعری و معتزلی ندارد^۳ (۷).

مواردی از کاربرد ابزاری عقل در اجتهاد مسائل فقه پزشکی:

۳-۱-۱- استفاده از عقل در اعتبار احادیث پزشکی

از باب مثال، کسانی که قائل به حرمت تلقیح مصنوعی با اسپرم غیر شوهر و برعکس هستند، یکی از دلایلشان روایت زیر است: عَلِيُّ بْنُ إِبرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عِيسَى عَنْ عَلِيٍّ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: إِنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ رَجُلًا أَقْرَبُ نَفْسَتَهُ فِي رَحِمِ يَجْرُمُ عَلَيْهِ^۴ (۲۳).

این روایت از حیث سند، خبر واحد است؛ چون در هر طبقه از راوی‌ها شروط تواتر وجود ندارد^۵ (۲۴). خبر واحد علم‌آور نیست، نهایت کارایی آن ظن‌آور بودن است و علما در مکتب امامیه ملتزم هستند که فقط از روی علم فتوا دهند و نه ظن (۱۲). لذا در صورتی که دلیل قطعی بر حجیت خبر واحد پیدا نکنیم، مطابق خبر واحد حکم شرعی صادر نمی‌شود. در بین ادله چهارگانه بر حجیت خبر واحد، دلیل عقل هم وجود دارد؛ به این بیان که مسلمین جهان که دسته‌ای از عقلای عالم هستند، با سایر عقلای عالم متحد‌المسلک بوده، در شئون دینی و دنیوی خود در طول تاریخ، به خبر واحد ثقة عمل می‌کرده‌اند و هیچ‌گاه در اخذ خبر ثقة تردیدی به خود راه نمی‌دادند. باین‌همه شارع مقدس هم یکی از عقلای عالم؛ بلکه رئیس عقلا و خالق عقل است. پس او نیز باید همین شیوه را در اخذ احکامش پذیرفته باشد و با عقلای عالم متحد‌المسلک باشد؛ به دلیل اینکه اگر شارع در تبلیغ احکام خویش به پیروانش، یعنی موحدان جهان،

متعال هم هست؛ چراکه خداوند هم از عقلا و بلکه رئیس آن‌ها و خالق عقل است. لذا در موارد حفظ نفس، اگر در کتاب و سنت دلیلی بر وجوب آن وجود داشته باشد، ارشاد و راهنمایی به حکم عقل و امر تأکیدی تلقی می‌شود^۱ (۱۴). نتیجه استدلال و مقدماتی که ذکر شد، وجوب عقلی و شرعی رعایت قوانین و آداب حفظ جان و سلامت بدن است.

۲-۲- غیرمستقلات عقلی

در قسمت تعاریف، «غیرمستقلات عقلی» تعریف شد و مصادیق آن مسئله اجزاء، مقدمه واجب، مسئله ضد، مبحث اجتماع امر و نهی و مطلب دلالت نهی بر فساد است که در استنباط حکم شرعی مسائل فقه سلامت کاربرد دارند. از جمله:

- در بحث مقدمه واجب بحث از ملازمه عقلی بین حکم شرع در ذی‌المقدمه و حکم عقل است تا نتیجه لزوم شرعی مقدمه باشد. به تعبیر جامع‌تر، بحث در وجوب مولوی مقدمه است؛ به این معنی که همان‌طوری که عقل خودش ادراک می‌کند لزوم و لابدیت مقدمه را و حکم به لزومش می‌کند، همان عقل، حکم می‌کند به اینکه این مقدمه در نزد مولی هم وجوب و لزوم دارد. باین‌همه وجوب شرعی مقدمه، علاوه بر وجوب عقلی آن ثمراتی هم دارد؛ مثل عبادی شدن مقدمه. مثلاً اگر در خانواده‌ای که زوجین نابارور هستند، مسئله فرزندآوری به‌حدی مهم شد که اساس خانواده منوط به آن شود و برای حفظ خانواده، فرزندآوری واجب گردد، در این صورت تلقیح مصنوعی که مقدمه باروری است نیز واجب می‌شود (۲۱).

- مسئله اجتماع امر و نهی: مثل وجوب درمان و حرمت نگاه به نامحرم که دو عنوانی هستند که در مصادیقی تلاقی دارند. حال اگر درمان یک شخص منوط به نگاه کردن به مواضع حرام شد؛ آیا امر و نهی با هم جمع شده‌اند؟ چند نکته دقیق در این مسئله وجود دارد. اولاً درمان و نگاه کردن دو حکمی دارند که در مقام جعل و تشریح، مشکلی بر سر راهشان نیست؛ لذا شامل قواعد باب تعارض نخواهند شد. ثانیاً اگر پزشک برای مداوا، راه دیگری غیر از نگاه کردن داشته باشد، قواعد باب اجتماع امر و نهی را دارد و مشهور علما معتقد به جواز اجتماع امر و نهی هستند؛ یعنی هم ثواب و هم عقاب هر دو وجود دارد. اما اگر پزشک هیچ اختیاری از خود نداشته باشد تا راه دیگری برگزیند و دچار حرام نشود، در این

^۲ .الأصول. ج ۱، ص: ۱۷۰.

^۳ .فقه و عقل. ص ۳۱.

^۴ .الكافي، ج ۵، ص: ۵۴۱.

^۵ .تحریرات فی الأصول. ج ۶، ص: ۴۳۱.

^۱ .فوائد الأصول. ج ۳، ص ۵۷.

۳-۳-۱- استفاده از عقل در تشکیل طریق استنباط در مسئله پزشکی ترمیم پرده بکارت دو نظریه وجود دارد. برخی به ادله مختلف، از جمله دلیل عسر و حرج استناد می‌کنند و قائل به جواز شده‌اند که در ادامه طریق استنباط این حکم بیان می‌شود. از دلایل اثبات جواز ترمیم پرده بکارت، قاعده نفی عسر و حرج است. مفاد قاعده نفی حرج در دایره تشریح و قانون‌گذاری است؛ بدین معنا که این قاعده می‌گوید: «در اسلام حکمی وجود ندارد که مستلزم حرج مکلفان باشد» (کبرای استدلال). حرمت ترمیم و بکرنامایی در بسیاری موارد سبب می‌شود زن به سختی بیفتد، و با در معرض خطر قرار گرفتن حیثیت خود و خانواده‌اش، از برخی فرصت‌های اجتماعی، همچون ازدواج محروم گردد، که تحمل چنین حالتی در شرایط عادی بسیار دشوار است (صغرای استدلال). بنابراین می‌توان به جواز ترمیم بکارت حکم کرد (نتیجه استدلال). تشکیل چنین صغری و کبرایی کار عقل ابزاری است^{۲۸}. خواننده محترم در نظر داشته باشد که این استدلال در کتب فقهی مورد مناقشه و اشکالات زیاد واقع شده و اثبات کردن حالت عسر و حرج در مورد ترمیم پرده بکارت کار بسیار دشواری است.

۳-۲- استفاده از عقل برای اثبات حکم ظاهری.

استفاده از عقل در این قسم مختص به جایی است که عقل، حکم به ترخیص ظاهری و جواز عمل و تأمین از عقاب می‌دهد و مجتهد در حکم شرعی واقعی تردید دارد^{۲۶} که کاربرد آن در بحث ضمانت پزشک و براءت آن است. دانشمندان اصول در مسئله حکم عقل در وقایع مجهول‌الحکم، بعد از فرض رسانیدن احکام به مکلفان، اختلاف مبنایی دارند. گروهی از متقدمان و متأخران منع را پذیرفته‌اند و معتقد به احتیاط عقلی هستند، جمعی طرف‌دار ترخیص‌اند و عده‌ای به وقف اعتقاد دارند^{۲۸}.

از دلایل اثبات جواز ترمیم پرده بکارت، اصل براءت است؛ به این بیان که اگر دلیل فقهاتی بر حرمت یا حلیت ترمیم پرده بکارت یافت نشد، به اصول عملیه مراجعه می‌شود. اصل جاری در این مورد اصل عقلی براءت است^{۱۸}.

براین اساس، در بحث ترمیم بکارت، اگر دلیل لفظی بر حلیت یا حرمت نباشد و تردید در ناحیه پزشک داشته باشیم

طریقه جدیدی غیر از روش عقلای عالم داشت، حتماً و جزماً به پیروان خویش ابلاغ می‌کرد و آنان را از اتباع سیره عقلاییه در این جهت برحذر می‌داشت. حال آنکه حتی در یک مورد هم روش جدیدی را ارائه نداده است؛ پس از عدم ردع شارع، موافقت شارع را با روش عقلا کشف می‌کنیم. در نتیجه خیر واحد به حکم دلیل عقل حجت است و می‌توان مطابق آن حکم الهی را صادر کرد^{۲۵}.

۳-۱- عقل و تخصیص تا تعمیم برخی از ادله

عام، آن لفظی است که مفهوم و معنای آن لفظ، شامل و فراگیرنده تمام افراد و مصادیقی باشد که عنوان عام بر آن‌ها قابل انطباق و صدق است. گاهی لفظ «عام» بر خود حکم اطلاق می‌شود؛ یعنی گفته می‌شود که این حکم، به این اعتبار عام است که تمام افراد موضوعش را شامل، و در تمام آن‌ها پیاده می‌شود^{۲۶}.

تخصیص، یعنی خارج کردن بعضی از افراد مجموعه بزرگتر از چتر حکمی که دارد. یعنی عنوان یعنی عنوان عام شامل آن‌ها هم می‌شود؛ لکن (توسط) تخصیص و تبصره، این افراد را از تحت حکم عام بیرون می‌بریم. باین‌همه حکم‌کننده بر عمومیت و تخصیص عقل است و عقل ظهور در عمومیت و ظهور بر تخصیص را درک می‌کند^{۲۶}.

در مسئله باروری پزشکی یا تلقیح مصنوعی، برخی به حکم آیه شریفه ۳۰ سوره نور: (به مردان باایمان بگو دیده فرو نهند و پاکدامنی ورزند، که این برای آنان پاکیزه‌تر است؛ زیرا خدا به آنچه می‌کنند آگاه است)^۴ قائل به حرمت باروری پزشکی شدند. با قطع نظر از نقد این استدلال، با توجه به اینکه متعلق حفظ فرج در این آیه بیان نشده و عدم ذکر متعلق به حکم عقل مفید عموم است، بنابراین باید از هر عملی که با حفظ فرج ناسازگار باشد دوری کرد - مگر اعمالی که با دلیل ویژه از لزوم حفظ فرج خارج شده باشند. در نتیجه زن باید فرج خود را از نطفه غیر شوهر خود حفظ کند و مرد نیز باید اسپرم خود را در رحم همسر خود قرار دهد و از غیر آن پرهیز کند. یعنی حفظ فرج به صورت کلی و اساسی واجب، و رعایت آن لازم و ضروری است^{۲۷}.

۱. انوار الأصول. ج ۲، ص ۴۲۴.

۲. کفایة الأصول (طبع آل البیت). ص ۲۱۳.

۳. کفایة الأصول (طبع آل البیت). ص ۲۱۳.

۴. «قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَعْضُوا مِنْ أُنْصَارِهِمْ وَ يَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ».

۵. فقه پزشکی. ج ۱، ص ۲۷۱.

۶. اصطلاحات الأصول و معظم أبحاثها. ص ۲۱۳.

۷. کفایة الأصول (طبع آل البیت). ص ۲۱۳.

۸. اصطلاحات الأصول و معظم أبحاثها. ص ۲۱۳.

۹. قواعد الأصول. ص ۲۴۲.

که به واسطه اصرار مراجع‌کننده این کار را انجام داده است، آیا بر پزشک واجب است که به عمل جراحی ترمیم بکارت اقدام کند؟ اصل برائت بر این مطلب دلالت خواهد کرد که اقدام به چنین کاری بر پزشک واجب نیست و عقاب بر آن قبیح خواهد بود. بنابراین وی می‌تواند از انجام آن خودداری کند. اما اگر تردید داشته باشیم که آیا انجام چنین کاری برای پزشک حرام است یا نه، می‌توان مدعی شد که اصل برائت، جواز انجام عمل ترمیم پرده بکارت را اثبات می‌کند و عقاب بر آن قبیح خواهد بود.

البته این استدلال بر این فرض مبتنی است که در این زمینه دلیل لفظی نداشته باشیم. درحالی‌که در این مورد دلیل لفظی وجود دارد و در صورت وجود دلیل لفظی (حدیث) نوبت به اصل عملی نمی‌رسد.

۳-۳- اثبات حکم شرعی کلی و قاعده فقهی.

یک. قاعده لاضرر

قاعده فقهی برگرفته از متن حدیث نبوی «لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام» که بر نفی ضرر و زیان زدن به خود و دیگران در دین اسلام و حرمت آن دلالت می‌کند. قاعده لاضرر از قواعد مشهوری است که در بیشتر ابواب فقهی کاربرد دارد و در اهمیت آن گفته شده که یکی از پنج قاعده‌ای است که مسائل فقهی بر آن استوار می‌شود^۱ (۲۹). برخی از آیات قرآن، دلیل عقلی و سیره عقلا و روایات زیادی در منابع روایی شیعه و اهل سنت بر این قاعده دلالت دارند^۲ (۳۰). دلیل عقلی به‌طور مستقل صلاحیت دارد که دلیلی بر اعتبار قاعده لاضرر تلقی شود. حکم عقل به حرمت ضرر رساندن به دیگری به این صورت است: ضرر زدن به دیگری عقلاً قبیح و ترک آن لازم است. هرآنچه عقلاً قبیح و ترکش لازم باشد، به حکم ملازمه بین حکم عقل و شرع، از نظر شرع حرام است. بنابراین ضرر زدن به دیگری حرام شرعی شمرده می‌شود^۳ (۳۱).

بالین‌همه، قاعده مزبور در جای‌جای فقه پزشکی کاربرد دارد؛ ازجمله: در ماده ۱۱۲۱ و ۱۱۲۸ قانون مدنی ایران آمده است که جنون هریک از زن و شوهر، چه پیش از عقد و چه بعد از آن، چه پیش از نزدیکی و چه بعد از آن، سبب پیدایش حق فسخ ازدواج برای طرف مقابل می‌شود. مستند این حکم نیز قاعده لاضرر است^۴ (۳۲).

دو. قاعده غرور

در اصطلاح فقهی، مراد از قاعده غرور این است که هرگاه غرامتی در اثر غفلت و جهل شخصی، به شخص دیگری برسد، همان شخص گول‌زننده ضامن است و معامله، در برخی موارد باطل می‌شود^۵ (۳۳). یعنی هرگاه از شخصی عملی صادر گردد که باعث فریب خوردن شخص دیگر بشود، و از این رهگذر ضرر و زیانی متوجه او گردد، شخص نخست به‌موجب این قاعده ضامن است و باید از عهده خسارت وارد برآید. شخص اول را «غاز» (فریب‌دهنده)، شخص دوم را «مغرور» (فریب‌خورده) و این قاعده را «قاعده غرور» می‌گویند^۶ (۲۹) که یکی از ادله حجیت این قاعده دلیل عقل است. از موارد کاربرد این قاعده در فقه پزشکی می‌توان به مثال‌های زیر اشاره کرد:

۱. تأیید سلامت به دروغ: در مثال ما زن یا مرد برای اطمینان از سلامت یکی از زوجین، به آزمایشگاه مراجعه می‌کند. مسئول آزمایشگاه به هر دلیلی به‌صورت دروغ سلامت آن‌ها را تأیید می‌کند و سپس معلوم می‌شود که یکی یا هر دوی آنان بیمار بوده‌اند که در صورت اطلاع، هرگز اقدام به ازدواج نمی‌کردند. در این صورت مسئول آزمایشگاه ضامن خواهد بود؛ زیرا سبب فریب آن‌ها شده است.

۲. ترغیب به زایمان غیرطبیعی: اگر پزشکی برای کسب درآمد بیشتر یا به هر دلیل دیگری بدون ضرورت پزشکی، زنی را به سزارین و جراحی ترغیب کند و بیمار تنها به‌دلیل احساس ضرورت، تن به این کار دهد، پزشک ضامن خسارت‌های مالی و جانی بیمار است؛ زیرا با این کار او را فریب داده و باعث خسارت و زیان وی شده است.

۳. ترغیب و فریب پیرامون انجام دادن جراحی‌های زیبایی: گاه پزشک یا کسانی که مؤسسات زیبایی دارند، با تبلیغات دروغین دیگران را فریب داده و سبب خسارت و زیان مالی و گاه جانی آنان می‌گردند. یعنی علاوه بر اینکه جراحی انجام‌گرفته موجب زیبایی نشده؛ بلکه ضرر جانی نیز به بار آورده است براساس این قاعده، این افراد ضامن خسارت‌های ایجادشده هستند.

۴. فریب و ترغیب به خریداری داروهای گران‌قیمت: گاهی درحالی‌که بیمار نیازی به استفاده از داروهای گران‌قیمت ندارد، پزشک به‌دلیل منافع خویش اقدام به فریب بیماران می‌کند و سبب می‌شود که آنان اقدام به خریداری این‌گونه

^۱ القواعد الفقهية، ج ۱، ص ۲۶۹.

^۲ رسائل فقهية، ص ۱۱۲.

^۳ فرائد الأصول، ج ۲، ص ۵۳۳.

^۴ حقوق مدنی، ج ۴، ص ۴۳.

^۵ البیع، ج ۲، ص ۳۹۵.

^۶ القواعد الفقهية، ج ۱، ص ۲۶۹.

طرف‌داران حجیت استحسان، دلیل عقل‌نما است؛ اگرچه به آیات و روایاتی نیز استناد کرده‌اند. فقهای امامیه استحسان را مردود می‌دانند و حجیت و اعتبار آن را نمی‌پذیرند.^۴ لذا در مسائل فقه پزشکی، استحسانات شخصی و به‌تبع آن صادر کردن احکام غیرالهی جایز نخواهد بود.

سه. مصالح مرسله و سدّ ذرایع

از جمله ادله عقلی که در نزد برخی از علمای اهل سنت معتبر به شمار می‌آید، «مصلح مرسله» و «سدّ ذرایع» است. این ادله اگر به ظواهر ادله سمعی یا ملازمات عقلی بازنگردند، دلیلی بر حجیتشان نیست؛ بلکه آشکارترین مصادیق ظنی هستند که در روایات و آیات از آن نهی شده است. همچنین این ادله از جهت ارزش و اعتبار، پایین‌تر از قیاس‌اند. اگر بخواهیم این ادله را از عمومات حرمت عمل به ظن^۵ (۳۴) خارج کنیم، دیگر چیزی قابل ذکر باقی نمی‌ماند که مصداق انطباق این عمومات باشد. در نتیجه نهی از ظن در آیات و روایات بدون موضوع و مصداق خواهد شد و بدیهی است که تخصیص اکثر، جایز نیست^۶ (۱۵). باین‌همه، عقل ابتدائاً و به‌صورت مستقل نمی‌تواند احکام و ملاکات احکام را درک کند. یعنی برای عقل انسان، ممکن نیست که ابتدائاً، بدون اینکه از مبلغ احکام (پیامبران) بشنود یا از ملازمات عقلی بدان‌ها برسد به آن‌ها دست یابد. شأن احکام شرعی از این جهت، شأن همه مجعولات دیگر است - مثل لغات، اشارات، علامات و امثال این‌ها. لذا معنا ندارد گفته شود که احکام شرعی [همچون مورد لغات و زبان‌ها] از طریق عقلی صرف، معلوم می‌شوند^۷ (۱۵). باین‌همه اگر عقل ابتدائاً و به‌صورت مستقل بتواند احکام و ملاکات احکام را درک کند، پس دیگر نباید به بعثت رسولان و نصب ائمه نیازی باشد؛ زیرا در این صورت هر صاحب‌عقلی باید خودش بتواند احکام خدا را بشناسد. لذا فقها باید در استنباط مسائل مستحدثه فقه پزشکی، خود را از افتادن در دام این ادله عقل‌نما محافظت کنند.

۴-۲- اشتباه حکمت حکم با موضوع آن

گاهی متصدی استنباط احکام فقه سلامت، با استمداد از عقل خویش یا ظاهر دلیل حکم شرعی، حکمت حکم و علت آن را استنباط می‌کند و آن حکمت و علت را موضوع برای حکم قرار

داروهای خاص با قیمت گران‌کنند. این کار یکی از مصادیق غرور است و در صورت زیان و ضرر بیمار، آن پزشک ضامن خسارت‌های وارده خواهد بود^۱ (۲۷).

مرحله چهارم: پرهیز از استفاده نابجا از دلیل عقل در

فقه سلامت

۴-۱- استفاده از قیاس ظنی و استحسان شخصی و غیرمعتبر

یک. قیاس

در علم اصول، به جاری کردن حکم شرعی یک موضوع بر موضوعی مشابه که حکمی درباره آن در متون دینی نیست، قیاس می‌گویند^۲ (۱۵). قیاس مبتنی بر دلیل عقل است و این مسئله از اختلافات نظری برخی از اهل سنت، با دیگر مذاهب به شمار می‌آید. در مکتب امامیه، به جهت وجود روایات فراوانی از ائمه که به شدت از قیاس نهی کرده‌اند، قیاس معتبر نیست. برای نمونه از امام صادق (ع) نقل شده است که اگر در سنت قیاس شود، دین از میان می‌رود^۳ (۲۳). شایان ذکر است نخستین کسی که قیاس را به‌صورت گسترده در فقه به کار گرفت، ابوحنیفه بود.

با این همه، برخی در استدلال به حرمت باروری مصنوعی با قطع نظر از نقد استدلال، به این آیات شریفه در سوره مؤمنون «وَ الَّذِیْنَ هُمْ لِمُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ (۵) اِلَّا عَلٰی اُزُوٰجِهِمْ اَوْ مَا مَلَکَتْ اَیْمَانُهُمْ فَاِنَّهُمْ غَیْرُ مُلُومِیْنَ (۶) فَمَنْ اِتَّبَعِ وَّرَآءَ ذٰلِکَ فَاُولٰٓئِکَ هُمُ الْعَادُوْنَ (۷)» استناد کرده‌اند؛ یعنی حکم شرعی زنا را به موضوعی مشابه آن (باروری پزشکی) نسبت داده‌اند. باین‌همه از نظر متخصصان بین زنا و اقسام باروری‌های مصنوعی تفاوت هست و نمی‌توان با الغای خصوصیت حکم حرمت را به موضوع بحث سرایت داد. زیرا هرچند تسری حکم از افراد یک موضوع به سایر افراد آن موضوع، ممکن و صحیح است؛ اما سرایت حکم از موضوعی (زنا) به موضوع دیگر (تلقیح) که از نظر متخصصان آن رشته، تفاوت در ماهیت دارند، صحیح نیست.

دو. استحسان

استحسان به معنای نیکو شمردن، یکی از قواعد فقهی در برخی مذاهب اهل سنت، همچون حنفی، مالکی و حنبلی است. کارکرد تمسک به استحسان وقتی است که به‌خاطر مصلحتی خاص، از یک دلیل فقهی عدول شود. مهم‌ترین دلیل

^۴ . اصول الاستنباط، ص ۳۲۷.

^۵ النجم : ۲۸ «وَ مَا کُنتُمْ بِمِنْ عِلْمٍ بِیْ اِنَّ یَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ وَ اِنَّ الظَّنَّ لَا یُغْنِیْ مِنَ الْحَقِّ شَیْئًا».

^۶ . اصول الفقه، ج ۱، ص ۱۵۰.

^۷ . اصول الفقه، ج ۱، ص ۲۲۰.

^۱ . فقه پزشکی، ج ۱، ص ۲۷۱.

^۲ . اصول الفقه، ج ۱، ص ۲۰۰.

^۳ . الکافی (ط-الاسلامیة)، ج ۱، ص ۵۸.

در جهت محدودیت ذکر شده و در راستای استفاده منضبط و روشمند از دلیل عقل، پیشنهاد می‌شود در وهله اول روایات مربوط به دلیل عقل جمع‌بندی و دسته‌بندی، و هر روایت مشخص شود که مربوط به کدام نوع از حکم عقل است تا کژاندیشی‌ها در این حیطه به حداقل برسد. در وهله دوم مصادیقی که فقها تحت‌عنوان رساله‌های پزشکی به رشته تحریر درآوردند گردآوری و تحلیل گردد، تا این دلیل هرچه بیشتر جایگاه خود را در فقه سلامت پیدا کند.

قدردانی

مؤلفان مقاله از تمام افرادی که در به ثمر رسیدن این پژوهش یاریگر آن‌ها بوده‌اند، تشکر و قدردانی می‌کنند.

ملاحظات اخلاقی

این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی مصوب در مرکز مطالعات دین و سلامت دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی با کد IR.SBMU.RETECH.REC.۱۴۰۱،۷۴۸ می‌باشد.

حامی مالی

بنابر اظهار مؤلفان مقاله، این پژوهش با کمک مرکز مطالعات دین و سلامت دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی انجام شده است.

تضاد منافع

مؤلفان مقاله هیچ‌گونه تضاد منافی درباره این پژوهش گزارش نکرده‌اند.

مشارکت مؤلفان

طرح اولیه پژوهش، طرح ساختار و اجرای پژوهش و تألیف متن اصلی: مؤلف اول؛ تحلیلگر، اصلاحیه اولیه و نهایی و نظارت بر روند کار: مؤلف دوم؛ نگارش طرح پیشنهادی اولیه، جمع‌آوری داده‌ها، پیشنهاد موضوع و تهیه منابع: مؤلف سوم؛ نظارت بر روش تحقیق، نگارش بخش نتیجه‌گیری و چکیده مقاله و خلاصه آن: مؤلف چهارم؛ نگارش منابع در چارچوب علمی: مؤلف پنجم.

می‌دهد - به‌گونه‌ای که گویا از ابتدا، آن حکم به حکمت و علت تعلق گرفته است - درحالی‌که حکمت حکم با موضوع آن تفاوت دارد و این از آفات حکم عقل به حساب می‌آید^۱ (۷).
نتیجه‌گیری: استقلال عقل در استنباط مسائل فقه سلامت، در دو حیطه مستقالات عقلی و غیرمستقالات عقلی معرفی شد. حکم عقل در مستقالات عقلی قطعی و یقینی است، ولی در غیرمستقالات عقلی در هر مورد باید بررسی شود که آیا حکم عقل وجود دارد یا نه. در صورتی‌که حکم عقل وجود داشته باشد، قهرا یقینی و قطعی است. اما در فرض فقدان استقلال عقل در استنباط مسائل فقه سلامت، سه حیطه کاری برای عقل معرفی شد:

یک. کاربرد ابزاری مثل استفاده از عقل در اثبات حجیت خبر واحد در اجتهاد مسائل فقه پزشکی، یا دلیل عقل در تخصیص تا تعمیم برخی از ادله و یا استفاده از عقل در تشکیل طریق استنباط. در هر مورد به‌صورت خاص حجیت دلیل عقل بررسی می‌شود که در برخی حکم عقل قطعی و در برخی حکمی ظاهری خواهد بود.

دو. استفاده از عقل برای اثبات حکم ظاهری مثل برائت عقلی؛ به این معنا که عقل حکم می‌کند در صورتی‌که بیانی از سوی شارع نرسیده باشد، عقاب قبیح خواهد بود.
 سه. اثبات حکم شرعی کلی و قاعده فقهی مثل قاعده لاضرر و قاعده غرور و ...

در آخر برای تبیین نهایی محدوده حجیت دلیل عقل، مواردی را به‌عنوان خروج از محدوده حجیت دلیل عقل و به‌عنوان استفاده نابجا از دلیل عقل در فقه سلامت معرفی کردیم - از جمله قیاس، استحسان، مصالح مرسله، سد ذرایع و اشتباه حکمت حکم با موضوع آن.

محدودیت‌های پژوهش

از محدودیت‌های پیش روی محققان در این پژوهش می‌توان به این مورد اشاره کرد که احادیث، ادله و فتاوی مرتب با حجیت و اعتبار دلیل عقل، به‌صورت مستقل در مجموعه‌های روایی و فقهی جمع‌آوری و دسته‌بندی نشده است. بنابراین، یافتن آن‌ها به‌سادگی میسر نبود و پژوهش با صرف زمان و انرژی بیشتر از حد معمول مواجه بود.

پیشنهاد‌های پژوهش

References

^۱ فقه و عقل، ص ۳۱.

۱. Soleymani S. The Corona Challenge: Textualism Versus Rationalism in Islam. Journal of Pizhuhish dar din va salamat. ۲۰۲۲;۸(۳):۱-۹.(Full Text in Persian)
۲. Fani M, Abdoljabbari M, Atashzadeh-Shoorideh F, Karamkhani M. The criteria of healthy humans from the perspective of religious texts. Journal of Pizhuhish dar din va salamat. ۲۰۱۸;۴(۱):۱۰۴-۱۷.(Full Text in Persian)
۳. Soleymani S, Farhadzadeh AM. The Consistency between Health Fields and Religion in their Approach to Covid-۱۹. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. ۲۰۲۰;۶(۲):۱۸۰-۶.(.Full Text in Persian)
۴. Sobhani Tabrizi J. Ershad al-Oghool ela Mabhath al-Osool. ۱ ed. Qom: Imam Sadiq Instituut; ۲۰۰۳.(Full Text in Arabic)
۵. Ansari M. Matareh al-Anzar. ۲ ed. Qom: Majma al-Fekr al-Eslami; ۲۰۰۴.(Full Text in Arabic)
۶. Sabzevari AA. Tahzib al-Osool. ۲ ed. Qom: Moasseseh al-Men.(Full Text in Arabic)
۷. Alidoost A. Fegh va Aghl. Qom: Sazman-e Entesharat-e Pajuheshgah-e Farhang va Andish-e Eslami; ۲۰۱۲.(Full Text in Persian)
۸. Tabatabai MH. Principles of the philosophy of realism. ۲ ed. Qom: Daftar-e Tablighat-e Howzeh Elmīyeh Qom; ۲۰۰۸.(Full Text in Persian)
۹. Mozafar MR. al-Mantegh. Qom: Moasseseh al-Nashr al-Eslami; ۲۰۰۲.(Full Text in Arabic)
۱۰. Darbandi A. Khazain al-Ahkam (The Treasures of Rulings). ۱ ed. Qom. (Full Text in Arabic)
۱۱. Hakim MT. al-Osool al-Amat fi al-Feghh al-Mogharen. Qom: Majma-e Jahani Ahl-e bayit ۱۹۹۷. (Full Text in Arabic)
۱۲. Soleimani S, Abdoljabbari M, Karamkhani M. A narrative view of communicable diseases: from reality to denial. Journal of Islamic Studies in Health. ۲۰۲۱;۵(۱):۲۵-۳۶.(Full Text in Persian)
۱۳. Akhond-e Khorasani Mk. Kefayat al-Osool. ۱ ed. Qom: Moasseseh Al Bayt; ۱۹۹۸. (Full Text in Arabic)
۱۴. Naeini MH. Favaed al-Osool. ۱ ed. Qom: Jameh Modaresin Howzeh Elmīyeh Qom; ۱۹۹۷. (Full Text in Arabic)
۱۵. Mozafar MR. Osool al-Feghh. ۵ ed. Qom: Esmaeilian; ۱۹۹۶. (Full Text in Arabic)
۱۶. Sadr MB. Bohooth Fi Elm Al Usool. ۳ ed. Qom: Moasseseh Daerat al-Maref Feghh Islam bar Mazhab Ahl-albeyt; ۱۹۹۶.(Full Text in Arabic)
۱۷. Naeini MH. Ajvad al-Taghriat. ۱ ed. Qom: Matbae al-Erfan; ۱۹۷۳.(Full Text in Arabic)
۱۸. Madani Tabrizi Y. Ghavaed al-Osool. ۲ ed. Qom: The office of the supreme leader of the Islamic Republic; ۲۰۰۸. (Full Text in Arabic)
۱۹. Imam khomeini R. Tanghīh al-Osool. ۱ ed. Tehran: Moasseseh Tanzim va Nashr Asar-e Imam Khomeini; ۱۹۹۷.(Full Text in Arabic)
۲۰. AtashzadehShoorideh F, Karamkhani M, Khubestani MS, Fani M, Abdoljabbari M. Searching the concept of spiritual well-being and the indices of healthy individuals in different religions and creeds. Journal of Pizhuhish dar din va salamat. ۲۰۱۶;۲(۴):۶۳-۷۱.
۲۱. Abdoljabari M, Karamkhani M, Fani M, Dolatshahi F. Euthanasia and Assisted Death. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. ۲۰۱۵;۱(۱):۵۶-۶۴. (Full Text in Persian)
۲۲. Najmabadi A. al-Osool. ۱ ed. Qom: Moasseseh Ayatollah al-Borojerdi; ۲۰۰۱.(Full Text in Arabic)
۲۳. Koleini MB. al-Kafi. ۴ ed. Tehran: Dar al-Kitab al-Islami; ۱۹۸۲.(Full Text in Arabic)
۲۴. Khomeini M. Tahrirat fi al-Osool. ۱ ed. Qom: Moasseseh Tanzim va Nashr-e Asar-e Imam Komeini; ۱۹۹۷. (Full Text in Arabic)
۲۵. Makarem Shirazi N. Anvar al-Osool. ۲ ed. Qom: Madredeh Imam Ali Ibn-e Abi Taleb; ۲۰۰۷. (Full Text in Arabic)
۲۶. Akhond-e Khorasani Mk. Kefayat al-Osool. ۱ ed. Qom: Moasseseh Al-e Bayt ۱۹۸۸. (Full Text in Arabic)
۲۷. Qasemi MA. Feghh-e Pezeshki. Qom: Ae,meh Athar; ۲۰۱۶. (Full Text in Persian)
۲۸. Meshkini Ardebili A. Eslahat al-Osool va Mozam Abhasoha. ۶ ed. Qom: al-Hadi; ۱۹۹۳.(Full Text in Arabic)
۲۹. Bojnoordi H. al-Qavaed al-Feghhiyeh. ۱ ed. Qom: al-Hadi; ۱۹۹۶.(Full Text in Arabic)
۳۰. Dezfooli M. Rasael al-Feghhiyeh. ۱ ed. Qom: Kongereh Jahani Bozorgdasht-e Sheikh Azam Ansari-e Dezfooli; ۱۹۹۳.(Full Text in Arabic)
۳۱. Ansari M. Favaed al-Osool. ۵ ed. Qom: Moasseseh al-Nashr al-Eslami al-al-Tabeat lejamaat al-Modaresin be-Qom; ۱۹۹۵. (Full Text in Arabic)
۳۲. Imami SH. Hoghoogh-e Madani. Tehran: Islami ۱۹۹۴. (Full Text in Persian)
۳۳. Mousavi Khomeini SM. al-Beie. ۱ ed. Tehran: Moasseseh Tanzim va Nashr-e Asar-e Imam Komein; ۱۹۹۷. (Full Text in Arabic)
۳۴. The Holy Quran. Translated by: Hossein Ansarian. Tehran: Dar al-Quran al-Karim.